

Ədəbi düşüncədə milli özünüdərk problemləri

...bu ədəbi düşüncədə öz əksini tapıb.

Timuçin ƏFƏNDİYEV,
Professor, Əməkdar elm xadimi

M.F.Axundzadə yaradıcılığının xalq üçün ən əhəmiyyətli faktorlarından biri və ən başlıca, fikrimizə, milli ictimai şüurun formalaşmasında yadıqadığı misilsiz roludur. Avropada XVIII əsrin ortalarında baş verən ictimai-siyasi özünüdərk prosesləri milli ədəbi düşüncədə onun yaradıcılığı ilə böyük inkişaf yolu keçir. M.F.Axundzadə özünə yenidən baxmağın, ətrafında baş verən hadisələrə dəyərli baxmağın, Şərqdə geriliyin səbəblərini axtarmağın yollarını arayan və yaradıcılığında ifadə edən ilk fikir adamlarındandır. Əslində, yaradıcılığa şərtlə başlayan böyük müfəkkirin komediya janrına, gülüş mürcəci etinasının bir səbəbi də bu idi. Maarifçilik ideyasının paradigmatları xalqın milli mentalitet özəlliklərini izah etməyə və onu dərketmə prosesindən keçirməni şərtləndirirdi. Komediyanı təkcə qoyulan problemlərin həyatiliyi, milliliyi və globalı ilə deyil, özünü tanıma, dərketmə baxımından, bəlkə ondan daha artıq dəyərdə əhəmiyyətli idi. Komediya qrafə haqqı gülüşlə cəmiyyətin gerçəkliyini bütün ziddiyyətləri ilə özünə tanıma yoluna tətbiq. Milli ictimai şüurun hələ formalaşmadığı bir dövrdə sadə xalq dilində həyat hadisələrini bir dəyərdə anlamaq biləcək M.F.Axundzadə böyüklüyünün inkişafı çox az dənəşilməyi bir xüsusiyyəti. Təsədüfi deyil ki, Ziya Göyaly ilk türkçülərdən biri (!) kimi M.F.Axundzadənin adı çəkərkə belə bir qənaətə gəlirdi: "Türkiyədə Əbdülhəmid bu müqəddəs axımı-çərəyanı (tənzimat nəzərdə tutulur - T.Ə.) dayandırmış çarışkən Rusiyada iki böyük türkçü yetişirdi. Bunlardan birincisi Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, azəri türkcəsində yazdığı orijinal güldürülər-komediya bütün Avropa dillərinə çevrilmişdir".

Böyük türkçü və türkçülük nəzəriyyəsinin banisi Z.Göyalyın M.F.Axundzadəni ilk türkçülərdən hesab etməsinə də ola bilməz ki, bir yanlışlıq olsun. Bu onu görə dəyərlik ki, M.F.Axundzadə dövründə hələ türkçülük o qədər inkişaf etmədiyi kimi, milliləşmə prosesi də

Qafqazda tam olaraq oturmuşamıdır. Buna baxmayaraq, Z.Göyalyın M.F.Axundzadəni ilk türkçülərdən biri hesab etməsinin müəyyən əsasları vardır. Ona görə ki, o, altı komediya və sadə türkcəsi ilə xalqın özünü özünə tanıma bilmişdir. Z.Göyaly da onu ilk türkçülərdən biri adlandıran məhz komediyaçıların dilini nəzərdə tuturdu. Bu mənada, M.F.Axundzadənin komediyaçı xalqın milli ictimai şüurunun formalaşmasını praktik şəkildə həyata keçirən ilk bədi mön nümunələridir. Onun komediyaçı cəmiyyətin sosial realitiyə əks etdirirdi. Bu əsərlərin mövzusu xalq həyatından götürüldüyü kimi, obrazlar qayereyası, tipləri, süjet xətləri, perso-

onlar nə qədər xalqdan uzaq göstərilirsə, Hacı Nuru o qədər xalqa yaxındır. Onlar Hacı Nuru xalqın tarixinə aid yazdığı seiri dinləmək belə istəmirlər. Dramaturq bununla demək istəyir ki, onlar doğma vətənin noinki tarixini, heç özünü belə dərək etmir və maraqlanmırlar. Onların düşüncəsi yalnız varlanmaq, pulunun üstünə pul götürməkdir.

"Hekayoti-Müsyö Jordan və dorviş Məstəli şah" M.F.Axundzadənin cəmiyyətə iqrəridən və konardan baxdığı, qiymətləndirdiyi, özünü tanıdığı əsərlərindən biridir. Əgər birinci komediyasında yaşadıqı cəmiyyətə yalnız iqrəridən baxıb tənqirdisə, bu dəfə Müsyö Jordan obrazı ilə həm konardan baxır, həm də Qərbi cəmiyyəti ilə müqayisə etmək imkanı qazanır. Əsərdəki obrazların hər biri müəyyən bir funksiyaya malikdir və o funksiyaya həyata keçirir. Şahbaz və yeniliyi, Müsyö Jordan Avropalı, Şəhrəbanı, Şəhrəbanı tipik Azərbaycan xanımı, Məstəli şah xanımın avamılgından istifadə

yaradıcılığında xalqın milli həyatı, yaşantı torzi və ictimai münasibətləri əks etdirir. Bu əsərlərdə cəmiyyətin durğunluqdan, süstlükdən çıxması üçün konsepsiyalar irəli sürülür. Hər şeydən əvvəl, cəmiyyəti bütün ziddiyyətləri ilə təsvir etməyə nail olur. Başqa sözlə, Azərbaycan xalqı ilk dəfə M.F.Axundzadə komediyaçıları özünü gördü və dərək etdi.

M.F.Axundzadənin komediyaçıları və əlifba islahatındakı milli torəqqi, özünü tanıma düşüncəsi nosr və fəlsəfi yaradıcılığında, məqalələrində də davam etdirilir. Milli məniyyət şüurunun oyanması yolunda komediya, teatr, bədi nosr, məqalə, fəlsəfi traktat onun üçün bir forma idi; osas məqsəd xalqın milli itibahə çatdırmaq, milli ictimai şüuru formalaşdırmaq idi. Komediyaçıları canlı xalq dənəşdi dili, həyatı olduqı kimi göstərmək tendensiyası sonrakı yaradıcılığında bədi nosrında və "Kəmalüddövlə məktubları"nda daha dərinləşir. Görkəmli alim Yaşar Qarayev M.F.Axundzadə yaradıcılığında milli məniyyət şü-

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

najların dili, şivəsi və s. bütünlüklə xalqın etnik düşüncəsini əks etdirirdi. M.F.Axundzadə dramaturgiyasında xalq özünü görür, özünü tanıyır və özünə güldürür. Belə demək mümkünsə, bədi düşüncədə xalqın özünüdərk etməsi prosesi onun komediyaçıları ilə start götürür.

M.F.Axundzadənin yaradıcılığında dramaturgiya, dramaturgiyasında isə məhz komediya janrına müraciət etməsinin əsas nədəni də bu janrdan milli özünüdərk etmənin daha tez və effektivliyi idi. Çünki yalnız gülüşlə insan məniyyətinin dərək qatlarına etmək, onu özünə tanımaq olar. "Yüksek müdrik, varlığını qanunları ilə həyat hadisələri arasında izah etməyə çalışdığı doğan" (V.Q.Belinski) gülüş xalqın özünü qədər saf və təmizdir. M.F.Axundzadə komediyaçıları konkret bir zaman və məkən daxilində mühtitini gülüş obyektinə etməklə təkcə insanı iztirabdan xilas etmir, həm də ona özünə konardan baxmağı və özünüdərk etməni öyrədir. Bu proses hər bir komediyaçıları fərqli yollar, süjet xətləri və hadisələrlə izlənilir. Teatrşünas Cəfər Cəfərov M.F.Axundzadə dramaturgiyasının həyatı əksətdirmə üsulunun milli özünüdərk etməyə hesablanmış nəzərdə tutaraq yazırdı: "Axundov dramaturgiyası cəmiyyətin həyatını bütöv əks etdirir, müəyyən konkret tarixi ictimai şərait daxilində insan münasibətləri haqqında dolğun təsvir verir. Komediyaçıları demək olar ki, milli həyatımızın ensiklopediyasıdır". M.F.Axundzadə komediyaçıları məhz bu kontekstdə təhlil edərkən doğru-düzgün noticəyə gəlmək mümkündür.

M.F.Axundzadə ilk komediyaçıları "Molla İbrahimxəlil kimiyə"də Azərbaycan cəmiyyətini özünə yenidən baxmağa vadar edir. Cəmiyyətin güya yüksək təbəqəsi hesab olunan adamları tənqid edir; onları xalq, vətən düşündürür, vətən anlayışını nə olduğunu belə dərək etmir. M.F.Axundzadə bu obrazlara qarşı sair Hacı Nuru qoyur;

edərk cadu hesabına varlanan məhz bir firildəqını təmsil edən bu obrazlar mövcud cəmiyyətin sünnənu təşkil edir. Bütövlükdə isə, dramaturq ilk dəfə olaraq ədəbi düşüncədə Şərq-Qərb düşüncəsinə ortaya atır və bu diskursda Qərb özünüdərkə üstünlük verir.

"Hacı Qara" komediyaçıları ictimai ideallar, siyasi məsələlər XIX əsr Azərbaycan həyatının iqtisadi, siyasi, mədəni vəziyyətini tipik şəraitdə əks etdirir. Məsələ heç də həyat həqiqətini burada daha əhatəli və bədi hələdən zənginliklə verilməsində deyildir, həm də obrazların, xarakterlərin özünüdərkə və özünü tanımasını idi. Hacı Qaranın xüsusiyyəti fəlsəfi düşüncənin çətin olması, bəyöylərin evlənmək üçün pul tapma bilməməsi səbəbindən sərhəddən təyina qaçaq mal dənəşmə, gəlməklə tutulmaları və s. hadisələr komik konfliktin əsasını təşkil edir. Dramaturq yaltaqlığın, xüsusiyyəti, tamahkarlığın, qorxaqlığın, pulsuzluğun, xudbinliyin, quldurluq və soyğunçuluğun mənzərəsini göstərir. Komediyaçıları müəllif ictimai münasibətləri və idarəetmə sistemini də köşkin satıra atəşinə tutur. Burada nəqalın obrazının ikili xarakterini açılır. Onun xarakterini yavaşovular, qarovullar, yuzbaşlarla münasibətdən bir daha aydın olur. Tuğ kondilərdən birinin dənəşqaxanaya aparılarkən Hacı Qarayada dediği sözlər çarizim idarəsinin bütünlü məniyyətini ortaya qoyur: "A kiş, səni görək könlün şad olub, üzün güləməsin ki, bizi nahaq yerdə müsibətə saldın, kim bilir, indi silisindən havat qurtaracağın? Urusun silisəni beş ilə qırtarmı. Taxılmağı kim yığacaq, xırtarmızı kim döyəcək? Ax, ax!" Burada M.F.Axundzadə yumoru dorindirir, ictimai münasibətlərin sosiallığında qərar tutub, satırası koskin və ictimai olmağa fəvriyyətlə birləşir. Kiçik bir səhv noticəsində konditinin beş ilə həbsdə yatması bu şəkildə ifadə etməsi şüuru torpirdi, ona istiqamət verir.

M.F.Axundzadənin altı komediya

runu yüksək qiymətləndirərək yazır: "Azərbaycan xalqının milli "məni"lik və istiqal şüurunun tarixində Mirzə Fətəli Axundzadə ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Peşokar milli teatr sənətini, realist bədi nosrini, demokratik fəlsəfi və estetik fikrin, ilk əlifba inkişabını, ümumiyyətlə, mədəni məniyyətini bütün səhərlərində "yeni dövrün" banisi olan Axundzadənin zəngin və çoxəhatəli yaradıcılığı lokal milli çərçivələri aşır keçir, türk, islam xalqları müqayisədə ümumşəri və ümumşəri bir tarixi mənə və əhəmiyyətə kəsb edir".

M.F.Axundzadənin milli özünüdərkə həm Şərq, həm də məhəlli kontekstdə gedir. Əgər komediyaçıları məhəlli arenada, yəni milli məniyyətə özünüdərk məsələlərini qoyursa, "Aldanmış kəvakib" və "Kəmalüddövlə məktubları"nda daha geniş müstəviyə çıxır, məqalələrində isə ümumiyyətlə, əzadlıq, demokratiyanın özünüdərkini məniyyətə bəzi vurur. Məsələləri bəzi məniyyətə, bəzi realizm, bəzi tənqidi realizm, bəzi isə siyasi məniyyətə baxımından qoyur və onu həll etməyə çalışır. Əsərlərində məniyyətə, məktəb, təhsil, yeni əlifba, məhəmmətdən əzad olma, şüxsiyyət əzadlıq, despotizm mübarizəsi, yeni idarəetmə mexanizminin işə düşməsi və s. özünüdərk məniyyətini müxtəlif forma və üsullarla əhatə edir. Hər bir əsərdə mövcud cəmiyyətin məniyyətə-xalqı döyərək təsvir edir və ictimai yaralanma toxunur. İctimai şüur itibahı onun əsərlərinə əsas xətti təşkil etməklə, bədi və elmi düşüncəni gücləndirən doğru yönləndirmə yoluna tutdu.

M.F.Axundzadə holo komediyaçıları da cür ictimai yaraların bəziylərini gücləndirən həll etməyə çalışmışdır. "Sorguzəşt-i vovzir-xani-Lonkoran" komediyaçıları Lonkoran xanının vəzir və xanın simasında ölkənin düzgün idarə olunmadığını, bütün Şərq aləminin geriliklərinin səbəbini axtarırdı. "Aldanmış kəvakib" povestində isə məsələlər

